

Op reis van Ninive naar Nergenshuizen: de reacties van *Janus Verrezen* (1795-96) op de politieke situatie van Polen rond de derde deling

JAN URBANIAK

University of Wrocław

Katedra Filologii Niderlandzkiej
Uniwersytet Wrocławski
ul. Kuźnicza 21-22,
50-138 Wrocław, Poland
janekur2000@yahoo.com

The journey from Ninive to Nergenshuizen: the reactions to the political situation of Poland around the third partition in the Dutch satirical periodical *Janus Verrezen* (1795-96)

Abstract: *Janus Verrezen* (1795-1796) was a Dutch satirical periodical, which critically commented politics at the end of the eighteenth century. The authors of the journal were not only interested in changing of local circumstances but also commented on the situation of other states and nations, including Poland. In my article I analyze how *Janus Verrezen* reacted to one of the most crucial moments of Polish history, namely the third partition (1795). I focus on the rhetorical devices used to create a satirical image of the partition and the situation of the inhabitants of Poland in this period. This article not only helps to reconstruct the image of Poland at the end of the eighteenth century, but also sheds light on those, who created this image – the Dutch and their opinions about such topics as freedom, slavery or human rights. These issues were central to public debate during the first years of the Batavian Republic (1795-1806).

Keywords: Polish history; imagology; partitions of Poland; satire; Dutch press; Enlightenment; Batavian Republic; revolution

1. Inleiding

Het laatste kwart van de achttiende eeuw werd in de Nederlanden gedomineerd door de politiek die zowel een scheidende als bindende factor van betekenis was in de maatschappelijke veranderingen. In het eerste geval veroorzaakte de politiek veel verdeeldheid. Het felle politieke debat over staat en volk in de periode van de Bataafse Republiek (1795-1801) werd mede door allerlei publicaties op gang gebracht. De pers die dat debat voor brede lagen van de burgerij toegankelijk maakte, speelde een niet te onderschatten, actieve rol in het voorbereiden en verspreiden van politieke concepten met als doel de ontwikkeling en modernisering van de nieuwe Republiek (Van Wissing 2008: 11-12).

Ook de satirische bladen leverden hun eigen bijdrage aan deze ontwikkeling. Op een bijzondere wijze observeerden ze de al dan niet politieke werkelijkheid en voorzagen haar van commentaar. Deze observatie was meestal afkeurend. Satirische bladen stelden gebreken en slechte gewoontes aan de kaak om zodoende het Nederlandse volk ervoor te waarschuwen. Partijzucht, leugenachtigheid, onderworpenheid aan Frankrijk, allemaal eigenschappen van het Nederlandse volk van toen volgens die tijdschriften, werden door de auteurs uitgebreid aan de kaak gesteld.

De satirische bladen toonden ook interesse voor het buitenlandse nieuws. Dat nieuws gaf meestal aanleiding tot directe kritiek van de Nederlandse auteurs. Het beeld van Europa aan het einde van de 18^e eeuw dat uit de satirische bladen voortkwam was, ondanks een satirische, luchtige toon, in feite heel pessimistisch. Een factiestrijd tussen Valckenaeristen en Beymanisten in Friesland¹, onrust en oproer in de Verenigde Staten of de delingen van Polen getuigden van een ziekmakende sfeer ook in Europa die de oorzaak was van een zedelijk, cultureel en politiek verval. Deze luchtige toon van de satirische bladen kan geïnterpreteerd worden als poging tot therapie. Door de politieke gebeurtenissen met serieuze gevolgen van hun ernst te ontdoen, poogden de auteurs de zware impact van deze gebeurtenissen te verzachten. Het serieuze en ernstige ervan werd hier vervangen door het triviale en alledaagse. De hele wereld werd daarmee gereduceerd tot een komisch toneel, waar zelfs de politieke vernietiging van een staat bespottelijk werd. Daarbij fungeerde het satirisch blad ook als een moreel verantwoord medium dat een oordeel velde over goede en kwade gedragsnormen.

Van een politieke vernietiging van een staat was sprake in het geval van Polen in 1795. Toen werd het land van de kaart van Europa definitief verwijderd en

¹ Zie daarover o.a.: Bergsma, e.a. (1987); Kuiper (2002); Roosendaal (2002).

zijn volk kwam terecht onder het gezag van Rusland, Pruisen en Oostenrijk. Deze gebeurtenis is de geschiedenis ingegaan als de derde deling van Polen. Deze deling was de laatste stap van een politiek vernietigingsproces dat al in 1772 begon. Toen kwam het tot de eerste deling van het land: de Poolse bevolking werd toen door de annexatie van onder andere Klein-Polen en West-Pruisen gehalveerd en Polen moest bijna een derde van zijn totale oppervlakte aan Rusland, Oostenrijk en Pruisen afstaan. De Russische tsarina, Catharina de Grote, die in het bewerkstelligen van de delingen de eerste viool speelde, installeerde op de Poolse troon haar gunsteling – Stanisław August Poniatowski. Zijn politieke koers was echter soms te onafhankelijk: de hervormingen van de koning in de laatste decennia van de achttiende eeuw zijn een bewijs daarvan. Toen ontstond bijvoorbeeld een cruciaal document – de Poolse Grondwet uit 1791, een van de eerste constituties in Europa die in Polen het politieke bestel grondig vernieuwde. De grondwet die het principe van volkssoevereiniteit en de constitutionele macht van de koning invoerde, werd snel een doorn in het oog van de tsarina die de werking van de constitutie wilde dwaarsbomen. Dit leidde tot de tweede deling in 1793. De Poolse parlementsleden werden gedwongen om het delingsverdrag goed te keuren. Een van de Nederlandse spectatorbladen, *De Vraag-Al* gaf een ironisch commentaar daarover: “de Poolsche Rijksdag [...] heeft het hoofd in den schoot moeten leggen, voor de Russen, die benevens de Pruisen elk een gedeelte van Poolen in bezit hebben genomen [...] om aan de Poolsche Natie hun geluk en rust te verzekeren!!!” (*De Vraag-Al* 225 1795: 135). Twee jaar na deze gebeurtenis, op 24 oktober 1795 maakte de derde deling een einde aan de Poolse staat.²

In mijn artikel onderzoek ik de reacties van het satirische blad de *Janus Verrezen* (1795-1796) op de politieke situatie van Polen juist rond de derde deling (1795). In mijn artikel richt ik me vooral op de retoriek van de *Janus Verrezen*. Ik bestudeer de manier waarop zijn satirische boodschap werd geformuleerd, met aandacht voor de retorische middelen. Ik analyseer drietal teksten om enkele vragen te beantwoorden. De centrale doelstelling van het artikel is te onderzoeken hoe de auteurs van het blad over de situatie in Polen rond de derde deling oordeelden. Wat mij bij deze analyse vooral interesseert is juist de retorische formulering van dit oordeel, met andere woorden: ik onderzoek welke retorische middelen de auteurs gebruikten om hun oordeel satirisch in te kleuren. Verder stel ik ook de vraag, wat voor een beeld van Polen op basis van dit satirisch getinte oordeel in de *Janus Verrezen* tot stand kwam. En ten slotte vraag ik me af welke rol dit beeld voor de Nederlandse lezer kon spelen.

² Zie daarover o.a.: Davies (1992); Zamoycki (2002).

Mijn artikel levert een bijdrage aan het onderzoek naar het Nederlands satirisch blad in de 18^e eeuw. Dat onderzoek, als onderdeel van een bredere studie naar de Nederlandse tijdschriften rond 1800, beslaat een nog steeds in grote delen onontgonnen terrein (Hanou 1990: 169). Een aantal publicaties over dit onderwerp beperkt zich in feite tot enkele steeds terugkerende namen. Het discours over de satirische bladen in het 18^e-eeuwse Nederland wordt in het laatste decennium van de vorige eeuw gedomineerd door in feite drie namen: P. Buijnsters, P. Altena en A. Hanou. Terwijl de eerste auteur de satirische bladen in een breed kader van periodieke teksten plaatst (en in zijn vergelijkende studie zelden een verschil ziet tussen de satirische bladen en bijvoorbeeld de spectators), houden Altena en Hanou zich specifiek bezig met het fenomeen satirisch blad: zijn retoriek en sociale impact. Voor Hanou bijvoorbeeld is Jacob Campo Weyerman een voorbeeld bij uitstek wat de kwaliteit van satirisch schrijven betreft. Talrijke studies over deze Weyerman en het in het leven roepen van de Stichting Jacob Campo Weyerman getuigen in dit geval van niet verminderde belangstelling voor deze Nederlandse literaire coryfee.³ Wat de recentere studies over de satirische bladen in het 18^e-eeuwse Nederland betreft, zijn in het bestek van dit artikel vooral twee namen vermeldenswaard: P. Van Wissing met vooral zijn publicaties over het weekblad *Janus* en M. Meijer Drees die in het kader van een project “Power of Satire” (een NWO-project) enkele Nederlandse satirische bladen (waaronder *De Lantaarn*) onder de loep heeft genomen.⁴ Van Wissing zoekt de argumentatie voor het belang van satirische bladen in hun politiserende impact, Meijer Drees onderzoekt daarentegen kenmerken van satirische bladen (en andere satirische uitingen, zoals gedrukte prenten of televisieprogramma’s) in verschillende contexten en periodes.

Mijn eigen onderzoek bouwt voort op de door Van Wissing gesignaleerde politiserende impact van de satirische pers. Deze impact zien we vooral in de functie (-s) die aan de Poolse imago’s in de *Janus Verrezen* werd toebedeeld. Dit was een poging om de politieke ontwikkelingen in Nederland kritisch te belichten en enkele revolutionaire idealen onder de loep te nemen. Zodoende verleende het blad een impuls voor politiek handelen in die periode.

2. De verrijzenis van de *Janus*

Het blad *Janus Verrezen* verscheen op 7 april 1795. Daarmee werd metaforisch ook verwezen naar het christelijk begrip verrijzenis. Twee dagen eerder, precies

³ Zie daarover o.a.: Buijnsters (1980); Hanou (1986; 1997); Altena (1990).

⁴ Zie daarover o.a.: Van Wissing (2003); Meijer Drees (2010).

op 5 april, vierde men in Nederland de eerste Paasdag, de dag van licht. Dat het eerste nummer juist rond die dag van de drukpers rolde, paste uitstekend bij de retoriek van deze periode die zich verlicht wist te manifesteren (Hanou 1991: 47-52).

De politieke omstandigheden van deze verrijzenis waren anders dan in het geval van het ontstaan van de voorloper van de *Janus Verrezen* – het blad *Janus* van 1787. Toen was de politieke situatie van de Republiek gespannen en onstabiel. De Vierde Engelse Oorlog (1780) leidde tot een revolutionaire situatie met kenmerken van een burgeroorlog (Klein 1995: 115). De strijd tussen de ‘patriotten’ en ‘oranjegezinden,’ waarna de eersten juist in het jaar van de publicatie van *Janus* het land uit werden gezet, bracht enorme polarisatie tussen diverse maatschappelijke groepen en klassen met zich mee. De radicalisering van de Nederlandse maatschappij rond 1787 was goed te zien in de pers. De spectator *Vriend van 't Vaderland* (1787) van Feith⁵ of de pro-orangistische *Ouderwetse Nederlandsche Patriot* (1781-1783) van Van Goens zijn slechts enkele voorbeelden van tientallen bladen die weinig zachtzinnig hun politieke sympathieën toonden (Hanou 2002: 144; Jongenelen 2008: 19). Bijna elk blad koos toen partij. *Janus* vormde eerder een uitzondering op de regel. Volgens A. Hanou, was “de intentie van *Janus* boven de partijen te blijven staan,” waar het grotendeels in slaagde (Hanou 2002: 144). De tweekoppige *Janus* die vanuit het titelvignet van het blad naar de lezers keek, moest altijd twee kanten van een zaak zien en hoopte zodoende onpartijdig en objectief te blijven.

De omstandigheden van de verrijzenis van de tweede *Janus* in 1795 waren, zoals eerder opgemerkt, helemaal anders. In dat jaar brak een nieuwe periode aan – die van de Bataafse Republiek. De ‘patriotten’ kwamen weer aan de macht en de oude strijd waarmee de oude *Janus* moest kampen, leek in 1795 verwaterd (Roosendaal 2005: 331). “Nu die nacht is voorbij! Derhalve - *Goeden morgen!*” – schreef enthousiast een anonieme auteur⁶ in de inleiding tot het eerste nummer van het blad (*Janus Verrezen* 1 1795: 2).

Het optimisme van de auteur had veel van de verlichte allure en contrasteerde met de uitlatingen van de oude *Janus* uit 1787. Terwijl de verrezen *Janus* “het Oranje lintjen” van zijn slaapmuts losmaakte om luidruchtig de “nieuwe tijdrekening” aan te kondigen, vroeg zich zijn oudere pendant af of weekbladjournalistiek destijds eer aan de schrijver kon brengen. “Hebben wij nog ooit, ik vraag het u,

⁵ Zie daarover: Johannes (2008).

⁶ Over het auteurschap van beide *Jani* zie: A. Hanou, “Iets over de auteur(s) van de *Janus* (1787) en de *Janus verrezen* (1795-1798),” in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* (14), Amsterdam 1991, p. 47-52; 71-81. Hanou maakt een lijst van mogelijke auteurs op, over wie men geen zekerheid kan hebben. In de samenstelling komen o.a. Johannes Nomsz, Paulus van Hemert, Petrus de Wacker van Zon of (het meest waarschijnlijk) Jan Kinker aan bod.

lezers, eenen geachten nieuws-schrijver, met zijn hooggeachtweek- of dagblad in de hand, eene *Ovatio*, ik laat staan eenen *Triumphus*, zien genieten?," vroeg de auteur om vervolgens te antwoorden dat de journalist zijn ovatie pas op het kerkhof zal krijgen (*Janus* 1 1787: 3).

Door middel van deze simpele vergelijking ziet men, hoe politieke omstandigheden van deze roerige periode hun stempel op de stemming van de auteurs drukten. Leugenachtigheid en partijzucht, waarvan rond 1787 de meeste journalisten beticht werden, maakte enkele jaren later plaats voor een andere sfeer: nu wilde men een enthousiaste indruk wekken. Het blad wilde smaakvol zijn, een afgewogen oordeel geven en een beschaafde stijl hanteren, zoals de auteur van de *Janus Verrezen* in het eerste nummer van het blad het verwoordde (*Janus Verrezen* 1 1795: 4).

De auteurs van het besproken blad keken vaak naar het buitenland. Het oordeel dat men wilde geven berustte op het goedkeuren van humanistische idealen zoals gelijkheid en vrijheid. Daar, waar dergelijke idealen in gevaar werden gebracht, verscheen (of beter gezegd, verrees) de metaforische Janus met een bijtend commentaar. De pen werd tot wapen die de reeds genoemde idealen moest beschermen, om Pierre Bayle te parafraseren (Wellmanns 1969: 23; Pagrot 1961: 150-151). Het voornaamste doel van het blad was een bijdrage te leveren aan de hervorming van de Bataafse Republiek.

3. Op reis met de *Janus Verrezen*

De nieuwe politieke orde die in 1795 ontstond, beoogde een effectieve modernisering van het land. De pers, de *Janus Verrezen* inclusief, moest zijn steentje aan dit proces bijdragen door het leveren van verschillende concepten voor een nieuwe staat. Daarom kan men de *Janus Verrezen* als een soort boeiend reisverslag door al dan niet imaginaire landen lezen. Deze landen moesten een spiegel voor Nederland vormen. Door de Bataafse Republiek in een breed (werkelijk of imaginair) Europees kader te plaatsen, waarschuwde de auteur bij wijze van vergelijking voor gevaren die zich elders voordeden. Dat alles werd satirisch ingekleurd.⁷

Het uitgangspunt voor de reis was Ninive, waarmee Amsterdam werd bedoeld. Deze metaforische vergelijking, die al in *Janus* uit 1787 aan bod kwam, kon oudtestamentische associaties wekken met een grote, volkrijke en zondige stad (Hanou 2002: 166). In de vergelijking ging een morele les schuil: de auteur wilde Amsterdam van zonden zuiveren.

⁷ De *Janus Verrezen* levert hier tientallen voorbeelden. Zie daarover o.a.: dl. 1, nr 4-5 (1795).

De reis ging verder ook naar het oosten. Redelijk vaak bezocht de auteur het verdeelde Polen rond het jaar 1795. Polen kwam in sommige teksten van de *Janus Verrezen* onder zijn eigen naam voor, maar meestal werd het verborgen achter fictieve namen (zoals bijvoorbeeld 'Nergenshuizen', waarover nog later wordt gesproken). Dat maakte de formulering ervan ambigu. De meeste plaatsen die in de *Janus Verrezen* aan bod kwamen, waren eerder symbolisch dan realistisch. Ze werden alleen in de teksten gebruikt om een bepaald verschijnsel te presenteren en (in het geval van de plaatsen buiten de Bataafse Republiek) politieke, sociale of culturele gelijkenissen tussen landen te tonen. "Vreesland" bijvoorbeeld werd op het eerste gezicht als Friesland herkend, maar in de passages over deze plaats werd er nergens aan de werkelijke provincie gerefereerd (Hanou 1997: 35). Dat maakte van "Vreesland" een fictieve plaats met symbolische kenmerken. De losbandigheid van de aristocratie die deze provincie geleidelijk ten val zou hebben gebracht kon evenzo goed op andere landen (met Polen voorop) toegepast worden. De problematiek die in de *Janus Verrezen* aan bod kwam, had daarmee een universeel karakter en deze universele aard van teksten werd ook door middel van fictieve plaatsnamen versterkt.

De ingewikkelde politieke situatie van Polen rond het jaar 1795 veroorzaakte dat het land een afschrikwekkend voorbeeld was van tirannieke slavernij; dit wekte interesse bij de auteurs van de *Janus Verrezen*. Daar was een goede aanleiding voor, want in 1795 werden zowel Polen als de Republiek van de kaart van Europa verwijderd. Het gemeenschappelijke politieke lot van beide landen wijzigde de tot dan toe uiterst negatieve beeldvorming van Polen in de Nederlandse pers (Urbaniak 2010: 381). Maar terwijl het eerste land wegens de delingen (1772-1795) meer dan honderd jaar aan de buurlanden onderworpen bleef, kreeg Nederland, nu als Bataafse Republiek, een nieuwe kans, zij het onder Franse invloed. Het patriotse deel van de Nederlandse bevolking, de patriotsgezinde *Janus Verrezen* meegerekend, juichte deze kans toe.

4. "Een gelukkige natuurstaat" in een tirannieke toestand

In de *Janus Verrezen* uit 18 juli 1796 vinden we een kort reisverslag. Dit wordt gegeven door een anonieme verteller. Hij fungeert als het hoogste vertelniveau in de tekst die af en toe het woord aan de reiziger geeft. De reiziger is een Amerikaan die Europa doorkruist op zoek naar een nieuw vaderland. Zijn reisverslag en observaties leveren een bijdrage tot een discussie over de staat met betrekking tot de nationale identiteit.

De oorzaak van de zoektocht wordt niet expliciet uitgelegd, maar later blijkt dat de Amerikaan zijn moederland had verlaten als gevolg van zijn ontevredenheid over de gebrekkige toestand van zijn land. In de loop van het reisverslag wordt dit vermoeden bevestigd. De jonge staatsstructuur van de Amerikaanse staten liet veel te wensen over. Ze was onstabiel, want zij miste haar kern: binnen deze staatsstructuur is er geen glimp van saamhorigheid tussen de mensen, wat een belemmering voor het ontstaan van enige vorm van de volksidentiteit vormt. De politieke gebeurtenissen rond de onafhankelijkheidsverklaring van de dertien Amerikaanse staten (1776) die snel achter elkaar volgden en die een einde maakten aan de Britse hegemonie daar, brengen onze reiziger in de war. Daarmee wordt ook zijn identiteit aangetast. Eerst:

[...] noemde hij Engeland zijn moederland, schoon hij het nooit gezien had. Gedurende den opstand der Americanen, had hij de malligheid, om met de grootste hevigheid en geestdrift voor zijn moederland, en tegen zijn vaderland, te vechten [...]. Toen ontdeed hij zich van al zijn *Anglomanie*, wierd een oprechte republikeinsch *N. American*, en dit vrijgevochten land wierd zijn vaderland. (*Janus Verrezen* 68: 127)

De reiziger vertegenwoordigt een republikeins ideaal, maar dit lijkt nog zwak en pas recentelijk 'ontkiemd.' Bovendien schijnt de nieuwe Amerikaanse staat geen vaste vorm te hebben waardoor het Noord-Amerikaanse volk zijn identiteit nog moest zoeken. De Amerikaan toetst het republikeinse ideaal aan buitenlandse criteria: hij vergelijkt dit met Europese staatsconcepten. Bij deze vergelijking speelt de nationale identiteit een cruciale rol. Volgens de verteller is een sterke nationale identiteit bij Europese volkeren tevergeefs te zoeken. De reden lijkt simpel: de identiteit is in Europa gewoonlijk overbodig, want "wij beschouwen de gansche waereld als ons Vaderland, en alle menschen [...] als onze medeburgers" (*Janus Verrezen* 68: 127). De verteller presenteert in zijn satirische redenering een wat overdreven variant van de bekende leus van de Franse revolutie, waarbij gelijkheid en broederschap hoog in het vaandel stonden. Deze redenering is ook te zien in de constructie van een utopische stad, "[...] Cosmopoliën genaamd: Van deze stad staan de poorten voor een iegelijk, zonder uitzondering, nacht en dag open." In de tekst wemelt het van opmerkingen die getuigen van verlicht optimisme en menslievende idealen.

Dat optimisme maakt in de tekst snel plaats voor bezorgheid over de staatstructuur van allerlei Europese landen die de Amerikaan bezoekt. Het blijkt dat het door de *Janus Verrezen* geboden concept van een 'gemeenschappelijk vaderland' zonder vaste grenzen, waar geen onderscheid tussen nationaliteiten wordt gemaakt, vooral uit de politieke verwarring voortkomt. Een voorbeeld bij uitstek vormt hier Polen. Voor een korte tijd wordt de Amerikaanse reiziger zelfs

een Poolse burger, wat echter een grote ontgoocheling bij hem veroorzaakt: “[...] hij bevindt zich juist in een dier plaats, welkers lot lang onbeslist, en waarover het nog lang twijfelachtig geweest is, of zij in Rusland, Oostenrijk of Pruisen ingelijfd zouden worden” (*Janus Verrezen* 68: 127).

Door middel van een dergelijke beeldvorming van Polen levert de verteller van de *Janus Verrezen* een eigen bijdrage aan de commentaren bij de derde deling van Polen in 1795 die toen in de Europese pers circuleerden (Venturi 1989: 188). Zoals reeds opgemerkt, heeft zijn commentaar een satirische inslag. De door hem gebruikte satire is impliciet. Alleen de goede verstaander die over de politieke gang van zaken in het toenmalige Europa kennis had, kon de boodschap van de verteller goed begrijpen. Deze satirisch ingekleurde, soms cryptische retoriek, met veel betekenissen die op het eerste gezicht anders lijken, werd immers toegepast in de meeste teksten van de *Janus Verrezen*. Zo past Polen op het eerste gezicht bij een visie van een gelukkige natuurstaat, waarin vrijheid, gelijkheid en broederschap hoog in het vaandel staan. Het land heeft immers (conform deze visie) geen grenzen meer, niemand maakt zich zorgen over de nationale identiteit van de Polen, iedereen blijkt gelijk. Deze ‘gelijkheid’ en de staatsstructuur zonder grenzen hebben echter andere gronden dan men aanvankelijk zou kunnen denken. De Polen zijn inderdaad ‘gelijk,’ redeneert de verteller verder: ze verkeren immers ‘gelijkelijk’ in een tirannieke toestand. In plaats van een vaste staatstructuur, ziet men een wankelende constructie die tussen de buurlanden van Polen langzamerhand wordt verdeeld en op elk moment dreigt in te storten. Niemand praat over de nationale identiteit van de Polen, want het Poolse volk wordt daarvan simpelweg beroofd. Nu slentert het doelloos, zich afvragend tot welk rijk het uiteindelijk zou behoren. Het politieke lot van de Polen is een gevolg van het opleggen van andermans politieke wil. De verteller heeft daar een verklaring voor: “de meeste beschouwen de gantsche waereld, als voor hun geschapen, en zien in zichzelf het middenpunt, waarin alles samenloopen moet” (*Janus Verrezen* 68: 127). Zo beschouwen de Poolse buurlanden dit stukje van Europa “als voor hun geschapen” wat de oorzaak van de Poolse delingen is. De hele politieke situatie wordt daarmee onbeslist in de ogen van de verteller. In de laatste passages van de tekst vinden we een impliciete kritiek van de verteller op de absolutistische tirannie.

In de besproken tekst wordt ook aan Nederland gerefereerd. Daar belandt onze Amerikaanse reiziger uiteindelijk, maar hij vindt geen heil op de Nederlandse bodem. Dat is dus anders dan in vele persteksten uit deze periode, waarin Nederland als het burgerlijke arcadia werd gekenschetst.⁸ Het leveren van een positief imago van het burgerlijke Nederland lag ten grondslag aan een

⁸ Zie daarover: *De Nederlandsche Spectator* 103 (1752); *De Denker* 366 (1770); *De Menschvriend* 2 (1778);

therapeutische functie die twee varianten kende.⁹ In de eerste variant wemelde het van zelfgenoegzaamheid die gezien de historische werkelijkheid van die tijd (met het oog op een zwakke positie van de Republiek aan het einde van de eeuw) een retorisch element van een geïdealiseerd beeld van het land was. Deze idealisatie werd gemaakt om de superioriteit van Nederland te onderstrepen (of te herstellen). Voor de constructie van dat beeld werd vaak een simpele stereotypering gebruikt: sobere, hardwerkende Nederlandse burgers werden bijvoorbeeld tegenover losbandige, kwistige edellieden gesteld (Sturkenboom 1998: 312-313).¹⁰ In de tweede variant daarentegen wees men op de zwakke punten van Nederland in de 18^e eeuw. Dit beeld werd vaak vertekend. Om de Nederlandse historicus, Nico van Sas te citeren: “de situatie in de Republiek werd graag wat somber voorgesteld om de mogelijkheden tot herstel des te overtuigender te kunnen laten zien” (Van Sas 2004: 259).

In de besproken tekst wordt het beeld van Nederland juist sober voorgesteld. Het zwakke, rumoerige Nederland is voor de reiziger niet de moeite waard. Hij vindt hier niets, waar hij naar zocht: noch een stabiel staatsbestuur, noch een sterke nationale geest. Hij zegt: “[...] ook hier heerscht onzekerheid. Zal ik een Hollander of wel een Nederlander worden?”

Polen, dat in de Nederlandse pers uit de 18^e eeuw vaak als antithese voor Nederland wordt gekenschetst (vaak in de vorm van een vergelijking “beschaafd Westen” versus “primitief Oosten”¹¹), wordt hier van dezelfde kenmerken als Nederland voorzien. Beide landen lijken zelfs met gelijke politieke problemen te kampen te hebben. Ondanks duidelijke verschillen qua politieke toestand tussen enerzijds Polen en anderzijds de Bataafse Republiek *anno* 1796, wordt in beide gevallen gewezen op de onvoorzichtigheid waarmee politieke beslissingen worden genomen en op de chaos op het politieke toneel.¹² De situatie van het staatloze Poolse volk vormt een waarschuwing voor de Bataafse Republiek. De auteur laat zien welke negatieve gevolgen de politieke desorganisatie op de staat kan hebben. De enigszins lacherige, satirische toon van de tekst verzacht de ernst

⁹ Vgl. Huigen (2007).

¹⁰ Een goed voorbeeld van deze tegenstelling bieden bijv. de Nederlandse spectators, waarin de therapeutische functie haar vorm krijgt juist door het leveren van een ideaalbeeld van de Nederlandse burger. Dit wordt bereikt door de vergelijking, waarbij de Poolse adel symbool voor leugenachtigheid, anarchie en luiheid staat. Zie daarover: *De Nederlandsche Spectator* 103 (1752).

¹¹ Zie daarover: *De Borger* 60, 61 (1779).

¹² De bron voor zulke beeldvorming van Nederland in de tekst kan gevormd worden door de politieke situatie van Friesland uit de tijd van de Bataafse Republiek. De partij- en factiewisten in deze provincie die ten slotte in 1796 tot een staatsgreep leidden, wekten belangstelling bij de auteur (-s) van de *Janus Verrezen* op. Veel teksten die onder de kop “Vreesland” in het blad voorkwamen, thematiseerden chaos op het politieke toneel en partijzucht van politieke elites. Gezien de historische omstandigheden van die tijd, kan men aannemen dat het geval van “Vreesland” (tenminste in sommige gevallen) de echte provincie Friesland zou kunnen betreffen. Zie daarover: Hanou (1997).

van de beschreven situatie, maar verwatert de kritiek van het blad niet. De kritiek op het tirannieke, absolutistische staatsbestel komt terug ook in andere teksten.

5. "Het committé van algemene annulatie"

Over Polen wordt ook in het tweede nummer van de *Janus Verrezen* van 13 april 1795 geschreven. In een kort bericht uit Warschau gedateerd op 1 februari vinden we een commentaar op de laatste deling van Polen, of beter gezegd, op de geruchten daarover, die al vanaf zomer van 1794 de ronde deden, toen de Pruisische gezant in Petersburg, Leopold Heinrich von Goltz gezegd zou hebben, dat "Rusland zowel de Poolse staat als zijn hele bevolking uit de weg wil ruimen" (Kocój 1994: 55). Conform deze waarschuwing werd de derde deling van Polen in oktober van 1795 formeel bekrachtigd. De aandacht van de auteur wordt hier verschoven van het slachtoffer van de deling naar diegenen die de deling hebben veroorzaakt.

In het bericht van 13 april 1795 is er sprake van een "committé van algemene annulatie." Daarmee zinspeelt de auteur op de voorbereidingen die de buurlanden van Polen (Rusland, Oostenrijk en Pruisen) hebben getroffen inzake de 'annulering' van Polen. Het comité doet dat alles "[...] met het heilzaam en menschlievend oogmerk, om domestique geschillen en onlusten te vernietigen en uit den weg te ruimen." Zodoende verdringt men Polen van "het malle midden" van het continent om ruimte te maken voor de drie nieuwe landsheren (*Janus Verrezen* 1 1795: 5). De *Janus Verrezen* geeft een satirisch commentaar op de politieke strategie van het Rusland van Catharina de Grote. Zij stelde onder andere dat de delingen noodzakelijk waren en uit menslievende oogmerken voortvloeiden. De Tsarina (en in mindere mate de twee andere potentaten) wilden daarmee aan Polen 'hulp bieden' door het anarchisme van de Poolse adel aan banden te leggen en het politieke stelsel van de Poolse staat nieuw leven in te blazen. In feite zocht Rusland een smoes om zijn interventie in Polen kracht bij te zetten en zodoende zijn invloedssfeer uit te breiden. Een treffend commentaar daarover vindt men in een ander soort blad. De spectator *De Arche Noach's* uit 1799 schreef dat "'t was om de Polen gelukkig te maken, dat Rusland hun land door zyne Tartaren liet bezetten" (*De Arche Noach's* 36 1799: 306).¹³

De *Janus Verrezen* ridiculiseert de strategie van deze smoesjes-politiek door middel van een opvallend tafereel: Russen, Oostenrijkers en Pruisen verdringen zich om zich het beste deel van Polen toe te eigenen. De druk is zo sterk dat Pruisen in de Oostzee belandt en Polen de metaforische deur wordt uitgezet. Zijn

¹³ Vgl. *De Vraag-Al* 225 (1795).

naam wordt in “Nergenshuizen” veranderd (*Janus Verrezen* 1 1795: 5). Het Poolse volk wordt daardoor staatloos.

Voor de *Janus Verrezen* is de deling het meest extreme voorbeeld van de absolutistische tirannie, de aanslag op de verlichte vrijheid die in beide *Jani* hoog in het vaandel stond. De belangstelling van de *Janus Verrezen* voor de deling van Polen kan men ook hier als waarschuwing lezen. De nieuwe sociale en politieke orde van de Bataafse Republiek was immers ook vrij onstabiel en vaag, wat door latere staatsgrepen van 1796 en 1798 werd aangetoond (Kuiper 2002: 94; 412).

De *ridicule*, soms absurde inslag van de *Janus Verrezen* neemt niet weg dat het blad zichzelf serieus profileert. De zinspeling op het “committé van algemene annulatie” bevat een zachte kritiek op de roofofpolitiek van de Europese mogendheden ten opzichte van Polen. Het ridicuul maken van de vijand verzacht een tragische situatie en wordt zodoende een subtiele manier om de vijand te verzwakken.

6. Een Poolse taart

In nummer 74 van het blad uit augustus 1796 neemt de toespeling van de auteur op de derde deling van Polen de meest bizarre en *ridicule* vorm aan. Polen wordt hier met een taart vergeleken, waar tijdens een feestelijke maaltijd in een aristocratische kring anonieme gasten (in de tekst komen slechts hun initialen voor) naar graaien. Iedereen grijpt naar een stukje: “Ik verzoek de grootste portie!,” “Ik verzoek ook een brok!,” “Ik verzoek ook een stukje!” – schreeuwen de gasten door elkaar (*Janus Verrezen* 74 1796: 174). De taart verdwijnt in een snel tempo zodat de gastheer van de hele schranspartij “[...] van zijn ‘eigen’ Taart maar de kruimels overhield” (*Janus Verrezen* 74 1796: 174). De Heer B. (zo heet de gastheer) verraadt symptomen van gekheid. Hij staart naar de overgebleven kruimels van de taart, geraakt buiten zichzelf en roept uit: “Polen! Polen!” De gekte van Heer B. bereikt zijn climax als hij met een voorstel komt om ‘het verdeelde Polen’ weer aan elkaar te lappen. De absurditeit van de beschreven situatie wordt versterkt door de volgende metafoer die associaties met Polen moet wekken. Dit is een kip die door de lakei naar de eetzaal wordt gebracht om kruimels op te ruimen (“We moeten er gewis een Veer bij laten”). Deze zal straks het lot van de taart delen. De gulzige menigte van gasten graait deze keer naar de kip zodat hij “[...] zoo geplukt wordt, dat alle de veren er af zullen zijn” (*Janus Verrezen* 74 1796: 174).

Polen wordt in de tekst gereduceerd tot een object dat aan de willekeur van de aristocratische heren (*vide* gasten van de partij) onderworpen wordt. Om de in de tekst gebruikte metafoer beter te doen uitkomen, wordt deze extra

versterkt. Polen komt hier in twee gedaantes aan bod: als taart waarvan slechts enkele kruimels overblijven en als kip die van zijn veren wordt beroofd. In de tekst gaat een algemene kritiek op de aristocratie schuil. De aristocraten maken zichzelf belachelijk door hun inhoudsloos gedrag (domme gesprekken aan tafel), onbehouwenheid en bijna ziekelijke begerigheid. Dat ligt ten grondslag aan hun negatieve imago. Dergelijke beeldvorming zien we ook in andere Nederlandse persteksten uit deze periode, waar uitbundige, tirannieke “grooten” aan de kaak worden gesteld.¹⁴ Zoals reeds opgemerkt, vormen ze een antithese voor sobere en vlijtige Nederlandse burgers. De aristocraten verpersoonlijken hier ook de politieke elites van de buurlanden van Polen. Deze verpersoonlijkingen moeten al dan niet directe associaties met de deling bij de lezer wekken.

7. Besluit

In het drietal teksten dat door mij onderzocht is, vormt de politieke situatie van Polen rond de derde deling een aanleiding om te discussiëren over staat en volk. De moeilijke politieke omstandigheden maken van Polen een voorbeeld bij uitstek om gevolgen van de gevaren van het tirannieke beleid bloot te leggen. De kritiek op het absolutistische staatsconcept van tirannieke politieke leiders lijkt de rode draad van het blad. Volgens het blad is de tirannie slechts een voorbeeld van het zedelijke verval van de aristocratische elites (als onderdeel van het algemene verval der zeden in Europa). Vandaar dat de *Janus Verrezen* felle kritiek levert op het aristocratische waardenstelsel en gedragsnormen, zoals in het derde besproken fragment opgemerkt werd.

Het beeld van Polen fungeert dus als waarschuwing. Sarcasme, ironie en soms een absurde spot zijn retorische middelen (typisch voor satirische bladen), waarachter deze waarschuwende boodschap verborgen ligt. Ze verzachten de ernst van de beschreven situatie en ridiculiseren het gevaar: de tirannieke buurlanden van Polen komen vooral komisch, lichtzinnig en onnozel over. Een voorbeeld vormt een stukje over het “committé van algemene annulatie” dat een aanleiding geeft tot kritiek op de roefpolitiek van Rusland ten opzichte van Polen. Het blad ontmaskert de ware bedoelingen van de Tsarina (en andere potentaten) en maakt deze politiek (verborgen achter allerlei smoezen en beloftes) ridicuul.

De boodschap van de *Janus Verrezen* is soms ambigu. Onder het laagje satirische vernis verborgen, lijkt deze op het eerste gezicht anders dan men aanvankelijk zou kunnen denken. De auteur speelt met betekenissen zoals uit het

¹⁴ Zie daarover o.a.: *De Nederlandsche Spectator* 103 (1752); *De Denker* 424 (1772); *De Borger* 13 (1778); *De Vaderlander* 110 (1778).

eerste besproken fragment blijkt: het imago van Polen als gelukkige natuurstaat, waar gelijkheid heerst en geen grenzen nodig zijn, verandert van betekenis als we in de loop van de tekst de werkelijke gronden van de toestand van Polen ontdekken. Die gelijkheid is vals en de grenzen zijn niet meer nodig, want Polen bestaat gewoonweg niet meer. Deze verandering van betekenis maakt van een gelukkige natuurstaat zijn tegenstelling.

Hoe is dan het werkelijke imago van Polen dat uit de drie teksten van de *Janus Verrezen* voortkomt? Polen wordt gekenmerkt door chaos en onvoorspelbaarheid van zijn politieke toekomst. Wat echter het meest opvalt, is de apathie van de Polen. Polen speelt geen actieve rol. Het wordt tot een passief object gereduceerd dat willekeurig aan de wil van zijn buurlanden wordt onderworpen. De meest treffende weerspiegeling daarvan vindt men in een metafoor, waarbij Polen als een verdeelde taart of als kip zonder veren voorkomt.

Dankzij de metaforische, soms lichte ondertoon neemt de *Janus Verrezen* afstand tot de beschreven zaken. Het blad neemt niet deel aan de politieke twisten van zijn periode. Er is geen ruimte voor lastercampagnes of directe beschuldigingen. De anonimiteit van teksten en het satirische karakter ervan zijn bedoeld om onpartijdigheid te handhaven – in die roerige periode van de Bataafse Republiek een bijna onmogelijke zaak. Ondanks zijn satirische inslag, lijkt de waarschuwing die het blad formuleert een serieuze bijdrage die door de *Janus Verrezen* aan de modernisering van een nog verse staatsstructuur van de Bataafse Republiek werd geleverd. Daarmee geeft de satirische kritiek van de *Janus Verrezen* een interessante aanleiding tot de politieke discussies over volk en staat op het einde van de 18^e eeuw.

Bibliografie

Primaire bronnen

- De Borger*. 1778. Utrecht: Wed. J. van Schoonhoven.
De Denker. 1772. Amsterdam: K. van Tongerlo en F. Houttuin.
De Nederlandsche Spectator. 1752. Utrecht: H. Van Otterloo.
De Vaderlander. 1778. Amsterdam: de erven van F. Houttuyn.
De Vraag-Al. 1795. Leiden: L. Herdingh.
Janus. 1787. Leiden: L. Herdingh.
Janus Verrezen. 1795-1796. Utrecht: Wed. Terveen en Zoon etc.

Secundaire bronnen

- Altena, P. 1992. "'Liever een 'arent dan een' kerkuil." Over Den Adelaar (1735) van Jacob Campo Weyerman, *De Hollandsche Spectator* (1731-1735) van Justus van Effen en de geschiedenis van de 'weekelyksche schriften.'" *Voortgang. Jaarboek voor de Neerlandistiek* 13: 145-171.

- Bergsma, W., et al. 1987. *For uwz lân, wyo en bern : de patriottentijd in Friesland*. Leeuwarden: Fryske Akademy.
- Buijnsters, P. J. 1980. "Jacob Campo Weyerman's *Traktaat tegen het Jodendom*." *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 96: 38-56.
- Davies, N. 1992. *Boże igrzysko* (dl. I). Vert. E. Tabaczyńska. Kraków: Znak.
- Hanou, J. 1986. "Literaire euthanasie. Het sterven der schilders in Weyermans Levensbeschrijvingen der konstschilders." *Ons Erfdeel* 29: 743-751.
- _____. 1991. "Iets over de auteur(s) van de *Janus* (1787) en de *Janus verrezen* (1795-1798)" *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 14: 47-52.
- _____. 1997. "Urk of Babel. Revolutionairen in Paapes *De knorrepot en de menschenvriend* (1797)" *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 20: 33-48.
- _____. 1997. "De schoonheid en de schurk: Over Weyerman." *Mooi meegenomen? Over de geniebaarheid van oudere teksten uit de Nederlandse letterkunde*. Eds W. van den Berg, en H. Pleij. Amsterdam: University Press. 51-56.
- _____. 2002. "De literator als politiek commentator. Het geval: *Janus* (1787)" *Nederlandse literatuur van de Verlichting (1670-1830)*. Ed. A. Hanou. Nijmegen: Vantilt. 143-185.
- _____. 2005. *De Nederlandse Revolutie. Vrijheid, volk en vaderland 1783-1799*. Nijmegen: Vantilt.
- Huigen, S. 2007. *Verkenningen van Zuid-Afrika. Achttiende-eeuwse reizigers aan de Kaap*. Zutphen: Walburg Press.
- Johannes, G. J. 2008. "De vriend van 't vaderland: Een intrigerend fiasco." *Stoekschriften. Pers en politiek tussen 1780 en 1800*. Ed. P. van Wissing. Nijmegen: Vantilt. 147-165.
- Jongenelen, T. 2008. "De Ouderwetse Nederlandse patriot." *Stoekschriften. Pers en politiek tussen 1780 en 1800*. Ed. P. van Wissing. Nijmegen: Vantilt. 19-37.
- Klein, S.R.E. 1995. *Patriots Republikanisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Kocój, H. 1994. "Współpraca Prus i Rosji w tłumieniu Powstania Kościuszkowskiego w świetle korespondencji posła pruskiego w Petersburgu Leopolda Heinricha Goltza z Fryderykiem Wilhelmem II." *W stronę Połańca, z dziejów insurekcji 1794 roku*. Eds L. Stępkowski, en M. Zarebski. Staszów: Staszowskie Towarzystwo Kulturalne.
- Kuiper, J.R. 2002. *Een revolutie ontrafeld. Politiek in Friesland 1795-1798*. Franeker: Van Wijnen.
- Meijer Drees, M. 2010. "De macht van satire: grenzen stellen, grenzen testen." *Nederlandse letterkunde* 15(3): 193-220.
- Nieuwenhuis, I. 2010. "De ambivalente Amurath. De Lantaarn van Pieter van Woensel als relativerende satire." *De Achttiende Eeuw* 42(2): 61-79.
- Pagrot, L. 1961. *Den Klassiska Verssatirens Teori, Debatten kring genren från Horatius t.o.m. 1700 - talet* (samenvatting in het Engels: "The Theory of Formal Verse Satire.") Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Rosendaal, J. 2002. *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795*. Nijmegen: Vantilt.
- Sas, N. C. F. van. 2004. *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Sturkenboom, D. 1998. *Spectators van hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw*. Hilversum: Verloren.

- Urbaniak, J. 2010. "'Polen heeft eene nieuwe Constitutie aangenomen!' – de reacties van de De Vraag-Al (1791-1795) op de veranderingen van de Poolse staatsstructuur." *Neerlandistische ontmoetingen. Trefpunt Olomouc*. Eds W. Engelbrecht, en B. Hamers. 379-389.
- Venturi, F. 1989. *The End of the Old Regime in Europe, 1768-1776*. Vert. R. Burr Litchfield. Princeton: Princeton University Press.
- Wellmanns, G.T. 1969. *Studien zur deutschen Satire im Zeitalter der Aufklärung*. München: Schön.
- Wissing, P. van, ed. 2008. *Stooschriften. Pers en politiek tussen 1780 en 1800*. Nijmegen: Vantilt.
- Zamoyski, A. 2002. *Własną drogą. Osobliwe dzieje Polaków i ich kultury*. Kraków: Znak.